

УДК 904:271.2–523.6–788(477.83/.86)“04/14”–047.37

**АРХЕОЛОГІЧНА НАУКА
ПРО ФОРМИ, ВИДИ ТА ТИПИ ІСНУВАННЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЧЕРНЕЦТВА В ГАЛИЧИНІ**

Роман БЕРЕСТ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна
e-mail: roma_br@ukr.net*

На підставі комплексного використання писемних та археологічних джерел, стародавніх топонімів зроблено спробу описати організаційну еволюцію середньовічного православного чернецтва, розкрити основні форми, види та типи його об'єднань на галицьких землях Прикарпаття.

Ключові слова: археологічні матеріали, чернецтво, монастирі, ктитори, князі, літописи, аскетизм, келіотство.

Доба середньовіччя є важким, складним та маловідомим періодом історичного минулого України. Це зумовлено багатьма чинниками, серед яких не останнє місце займали довготривалі чужоземні спустошливі нашествия завойовників, кровопролитні війни, пожежі, втрата державності та інше, що у багатьох випадках приводило до непоправного знищення історико-культурної спадщини українського народу.

Особливе місце на українських землях у середньовічну добу займало чернецтво. У давньоруських літописах (Лаврентіївському¹, Воскресенському², Софіївському³, Новгородському, Псковському⁴ та ін.) перші повідомлення про існування чернецтва датуються лише початком XI ст. Однак наведені відомості, здебільшого, є загальними і головно констатують найбільш значні події та факти чернечої історії. Наприклад, у першій літописній згадці про перебування ченців на землях Русі, яка датована 1037 р., зазначено “черноризци почаша множитися и монастирєве починати бити”⁵.

¹ Полное собрание русских лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссією (далі ПСРЛ). Ипатіевская лѣтопись. – СПб., 1845. – Т. II. – С. 24.

² ПСРЛ. Лѣтопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 1

³ ПСРЛ. Псковскія и Софійскія лѣтописи. – СПб., 1851. – Т. V. – С. 137.

⁴ ПСРЛ. Новгородскія и Псковскія лѣтописи. – СПб., 1848. – Т. IV–V. – С. 3.

⁵ ПСРЛ. Ипатіевская лѣтопись. – СПб., 1845. – Т. II. – С. 85.

Автори літописів називають монахів “чорноризцями” і не виділяють їх нічим особливим серед інших суспільних верств: “...и выидоша противу ему множество народа, игумены съ чорноризьци и попове...”⁶. Вірогідно, що появу цього терміна на сторінках літописних джерел треба пов’язувати з тим, що всю чернечу одягу в давнину монахи шили з простого грубого полотна темного кольору, що, на думку багатьох дослідників, сприяло появі терміна “чорноризець” або чернець.

Час появи чернецтва на українських землях найчастіше ототожнюють з часом офіційного прийняття християнства. Митрополит Іларіон у “Слові о Законі й Благодаті” твердить, що ще за Володимира Великого “монастырrove на горах сташа”⁷, тобто відносить історичну традицію появи та діяльності ченців на українських землях до кінця X ст.

Найвні найдавніші архівні документи (XV–XVI ст.) з фондів ЦДІА України у Львові становлять групу писемних джерел порівняно пізнього часу, що трактують, здебільшого, функціонування лише окремих монастирів, діяльність світських та духовних осіб, пов’язану з чернечими “обителями” тощо.

Можна зауважити, що найчастіше писемні відомості та матеріали уже засвідчують існування тієї чи іншої пам’ятки, а історія її виникнення залишається невідомою. Тому нерідко історичне минуле того чи іншого монастиря пов’язують із відомими на той час світськими або духовними особами, прикрашають героїчними міфічними легендами, чудотворними подіями, переказами із різних жанрів народного епосу. Наприклад, виникнення Унівського монастиря пов’язано зі “славним лицарем Лагодовським”⁸ – місцевим власником кількох населених пунктів.

На підставі першої писемної згадки про Угорницький Свято-Михайлівський монастир, яка належить до початку XVI ст., виникнення монастиря асоціюють із тогочасним власником с. Угорники Адамом Балабаном, хоча прямих свідчень у документах про цей факт немає. Є лише невеличка архівна згадка про ктиторство (патронат, опікунство. – *авт.*) А. Балабана над Угорницьким монастирем⁹. Також побутує й інша думка про те, що засновником монастиря міг бути відомий церковно-освітній діяч кінця XVI–початку XVII ст. Іов Княгиницький (відомий ще як Іов (Іван) Желізо. – *авт.*), родом з містечка Тисмениця, що недалеко від Угорник¹⁰. Водночас І. Огієнко зазначав, що місце народження Івана Желізо достеменно невідоме і

⁶ ПСРЛ. Ипатіевская лїтопись. – С. 24.

⁷ Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Слово о Законі й Благодаті. – Вінніпег, 1964. – С. 85.

⁸ Мицько І. Святоуспенська лавра в Уневі. – Львів, 1998. – С. 5–11.

⁹ Хавлюк М. Угорницький монастир. – Коломия, 1996. – С. 7.

¹⁰ Рибак О. Княгиницький Іов // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 2001. – С. 315.

припускав, що він народився десь поблизу Коломиї, а в Угорницькому монастирі ще в молодому віці прийняв чернечий постриг¹¹, а отже, на думку І. Огієнка, він не може бути засновником монастиря.

Наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. у місцевих галицьких видавництвах з'явилися невеликі за обсягом краєзнавчі публікації. Не залишився поза увагою і Угорницький монастир. Його передісторію місцевий краєзнавець М. Хавлюк намагається пов'язати з недалекими печерами, що розташовані на крутому березі р. Лопушанки. На підставі цього автор вважає, що Угорницький монастир міг постати ще в другій половині ХІІІ ст.¹² Однак це питання потребує детального наукового дослідження.

У плані історіографічних досліджень варто зазначити, що історичне минуле чернецтва на Прикарпатті ще й досі не знайшло належного висвітлення в історичній науці, хоча внесок чорного духовенства у розвиток культури, освіти, мистецтва, господарства, різних середньовічних виробництв є надзвичайно великим.

Серед дослідників Галичини періоду першої половини ХІХ ст. помітний внесок у справу вивчення історії чернецтва на землях українського Прикарпаття зробив відомий представник “Руської трійці” Іван Вагилевич, який обстежив печерні чернечі пам'ятки в Бубнищі, Уричі, Розгірчу, залишив цінний опис печер в Дорі, Підпечерах, Томашівцях¹³.

До найдавніших чернечих пам'яток Галичини І. Вагилевич зачислив монастир у Скиті Манявському. Він уважав, що час заснування монастиря в Маняві припадає на кінець ХІІІ ст. Звідки він взяв ці відомості – невідомо. Із опублікованої праці (1848) видається, що автор наводить власні домисли та припущення¹⁴.

Ще наприкінці ХІХ ст. цю сумнівну тезу критикувало чимало галицьких дослідників, зокрема, Юліан Целевич в “Історії Скиту Манявського” називаючи її неправдоподібною та надуманою і посилаючись на відсутність будь-яких історичних джерел¹⁵.

Слід зауважити, що багато тверджень перших галицьких дослідників, і в тім числі Івана Вагилевича, вимагають критичної оцінки. Перш за все, це зумовлено відсутністю фактологічних писемних, археологічних чи інших джерельних матеріалів, а також власних інтерпретацій.

Однак, посилаючись на твердження І. Вагилевича, поданому у зазначеній вище праці, сучасний івано-франківський автор Б. Гаврилів

¹¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – К., 2002. – С. 189–193.

¹² Хавлюк М. Угорницький монастир. – С. 25.

¹³ Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Вагилевича. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 31–32.

¹⁴ Вагилевич І. Монастир Скит у Маняві. – Львів, 1848. – С. 41.

¹⁵ Целевич Ю. Історія Скиту Манявського вразь зь Зборникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовыхъ документовъ дотычныхъ того монастыря. – Львовъ, 1887. – 135 с.

твердить, що Манявський монастир засновано близько 1280 р. (?) ченцями Києво-Печерського монастиря (?), які після розорення татаро-монголами Києва шукали собі притулку¹⁶.

Археологічна наука мала б дати відповідь на багато важливих питань з давньої історії чернецтва на українських землях. Більше того, навіть у наявних писемних джерелах багато сторін чернечого життя залишається поза увагою авторів. Однак відомо, що на українські землі чернецтво не прийшло в готовому однотипному вигляді. Упродовж усієї середньовічної доби воно існувало у різних організаційних формах, різнилося певними типологічними ознаками тощо.

Саме археологічні дослідження багатьох чернечих пам'яток Галичини засвідчують наявність різнотипних чернечих житлових споруд, що дає підстави стверджувати про різні форми, види та типи існування чернецтва. Проте не всі вони слугували основою для виникнення монастирів чи чернечої культурно-просвітницької діяльності.

Відомий український релігійно-політичний діяч Іван Огієнко (митрополит Іларіон) наголосив, що початки чернечого руху на українських землях тісно пов'язані з анахоретством¹⁷. У християнстві анахоретами (з гр. *αναχωρησις* – відшельник, пустинник) називали ченців, які відмежовувалися від буденного мирського світу, проживали в повній самотності, молитві, покаянні за суворими правилами аскези. У анахоретстві слід розрізняти часову та довічну форму перебування. Анахоретство стало однією із ранніх форм існування чернецтва не тільки на землях Давньої Русі. Воно отримало поширення у релігіях багатьох народів світу.

Про існування анахоретства в Галичині, свідчать численні невеличкі печерні порожнини, які ще й досі мають характерні топонімічні назви. Свої житла монахи-аскети влаштовували далеко від мирських поселень. Часто вони оселялися у відлюдних та важкодоступних місцях, в печерах, гротах, скельних навісах, дуплах дерев, землянках тощо. Чернече відлюдництво зберігало багато таємниць і тому прямих писемних відомостей про цю форму існування чернецтва збереглося небагато, головню, ці відомості мають загальний характер.

Унаслідок пошукових робіт, проведених у польових сезонах 1994–1995 рр. археологічною експедицією Львівського університету імені Івана Франка, лише у верхів'ях Верещиці виявлено одинадцять келій самотників, які ми визначали за спеціальними ознаками, притаманними чернечим житлам анахоретів. Загальний об'єм однієї з таких житлових камер, що знаходиться в гористому масиві поблизу смт Івано-Франкове на Яворівщині Львівської обл., становить усього 1,3 м³. Довготривале перебування у такій

¹⁶ Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Вагилевича. – С. 31–32.

¹⁷ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 89.

камері є доволі важким та складним випробуванням, адже реальні умови не дають змоги ні вільно сидіти, ні лежати. Доступ у такі камери нерідко є ускладненим невеликими вхідними отворами, кам'яними порогами, що виступають тощо.

Проживали ченці-аскети в повній самотності, в надзвичайно складних, важких та примітивних умовах. Особливо складним було проживання в холодні пори року, адже такі житлові камери не мають слідів від функціонування опалювальних пристроїв.

Можна зауважити, що чернече аскетичне життя, переважно ґрунтувалося на наслідуванні “біблійних подвигів”, почерпнутих зі сторінок Старого та Нового Завіту. Багато ченців-аскетів у давнину в холодні пори року ходили без взуття, що у поясненні такого повсякденного буття трактувалося як епітимія (кара. – *авт.*) за провини. І навіть ходіння до святих місць або до Святої Землі за традицією відбувалося босоніж.

Аскетизм у християнстві набув поширення як серед чоловічого, так і серед жіночого чернецтва. За словами митрополита Іларіона, відомий церковний автор та проповідник християнства Свагрій щодо діянь аскетів писав, що як чоловіки, так і жінки, віддають своє тіло жажливим морозам або спекотному сонцю. Вони зовсім відкидають вживану людьми їжу і годуються просто від землі, зриваючи рослини, аби тільки жити. Жили аскети у тісних приміщеннях. Дехто з них проживав у своїх хатках одинцем. А їхні хатки мають таку широту й висоту, що в них не можна, ані просто стояти, ані спокійно нахилитися¹⁸.

Посилаючись на свідчення, взяті з праці російського історика кінця ХІХ–початку ХХ ст. Є. Голубінського, митрополит Іларіон стверджував, що дехто з ченців-аскетів живе разом зі звіриною в якихось невидних для стороннього ока розщілинах земних і часом вони стають звіроподібними, тобто змінюють свій тілесний вигляд та й вигляд думання одержують нелюдський¹⁹.

Ще з часів прийняття християнства аскетизм отримав значне поширення на галицьких землях, де зафіксовано велику кількість невеличких печерних порожнин. Здебільшого вони знаходилися поблизу монастирів. Окремі з них ще й досі зберігають характерні топонімічні назви, що засвідчують їхнє колишнє чернече походження чи використання ченцями-аскетами. Наприклад, “Грот монаха” розміщений біля с. Одаї Тлумацького р-ну на Івано-Франківщині, “Грот самотника” – на узбережжі Верещиці, що біля Страдча на Яворівщині, схимницькими чернечими келіями ще й досі

¹⁸ *Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 96.*

¹⁹ Там само.

називають невеличкі печерні порожнини біля сіл Поділля та Руда Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.²⁰

Одним із раних видів анахоретства на українських землях стало печерництво. В історичній традиції батьком печерництва в Україні вважають монаха Іларіона, який для справляння самотніх молитов першим вирубав печеру у кам'яних кручах, що поблизу Києва. Він відомий ще до появи Антонія Печерського²¹.

Печерництво набуло значного поширення і на галицьких землях, де з попередніх історичних епох існувало чимало печер. Василь Карпович на терені Галичини налічив 45 печерних порожнин, з яких майже половину безпосередньо, опираючись на топонімічні назви, пов'язував із чернечим існуванням²².

На нашу думку, печерництво та аскетизм, зокрема, породили затворництво. Головна суть затворництва полягає у тому, що чернець свідомо йшов у невелику печерну порожнину–келію, у якій відмежовувався від зовнішнього світу та прирікав себе на довготривале (довічне або часове) аскетичне існування²³.

Умови існування затворництва є надзвичайно суворими та відповідальними. Аж 41 пункт VI Вселенського собору регламентував його основи та вимоги. Значного поширення затворництво набуло в часи середньовіччя. Однак внесок затворників, як і будь-якої іншої форми аскетизму, у справу еволюції чернецтва є невеликим.

Головними принциповими засадами для формування давньоруських монастирів стали принципи келіотства, що трактується як осібжитство. Келіотські ознаки для монастирів є характерними для раних етапів становлення та поширення християнства і в тому числі для чернечих общин багатьох європейських держав. Така особливість чернечого існування зумовлювалася перехідним періодом від язичництва до християнства. Тому можна допустити, що келіотство у християнському чернецтві Київської Русі не знало суворого чернечого статуту, якого в середньовіччі дотримувались представники багатьох західноєвропейських чернечих орденів²⁴, які мали значно більший період становлення та формування, а також досвід у справі утвердження чернецтва.

²⁰ Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез, повідомлень та доповідей. Львів, 2–3 лютого 1995 р. – Львів, 1995. – С. 11–13.

²¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 98.

²² Карпович В. Скальний монастир в Розгірчі (Із пляном та 5 ілюстраціями) // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – С. 562–573.

²³ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 99.

²⁴ Лінч Дж. Середньовічна церква / Пер. з англ. В. Шовкун. – К., 1994. – С. 157–159.

Келіоти – це, перш за все, ченці. Іван Огієнко таку форму чернечого існування називає родинними чернецтвом²⁵, бо проживали монахи цієї форми, як одна родина не дотримуючись традиційних статутних правил ієрархічної чернечої влади тощо.

Келіоти проживали у невеликих приміщеннях по одному, двоє і навіть по троє осіб в одній келії. Уже саме це порушувало статутні умови існування чернецтва. За канонами монах не повинен був наближатися один до одного на відстань менше ліктя. Спати необхідно було в окремому, тісному та закритому приміщенні. Відносини із зовнішнім світом вважали недопустимими і навіть гріхом було підтримання стосунків з рідними²⁶.

Археологічні дослідження земляних келій давнього Унівського монастиря на Чернечій горі засвідчили існування невеликих однокамерних заглиблених житлових споруд (середня площа близько 12–14 м²) із пристінними лавами та добре випаленим черенем. Лави та черинь були вирізані у материковій основі. У таких житлах знайдено керамічні лампадки з нанесеною християнською символікою, побутово-домашнє керамічне начиння²⁷, яке датовано XI–XII ст. В одній із житлових споруд навіть виявлено зернотерку, що також можна вважати порушенням статутних норм та умов чернечого проживання. Певними ознаками у житлі виділялася східна стінка заглиблених споруд, яка, вірогідно, слугувала віттарем. Тобто перші чернечі житлові споруди Унівського монастиря мали універсальне призначення і слугували одночасно житловими, культовими та господарськими об'єктами. На нашу думку, такі житла могли належати келіотам, які згодом стали засновниками монастиря в Уневі.

Вірогідно, що келіоти також були творцями давньоруських монастирів біля смт Підкамінь на Бродівщині²⁸, поблизу с. Мостище на Перемишлянщині²⁹ та інших пам'яток.

У контексті сказаного вище варто зазначити, що багато середньовічних келіотських монастирів на землях Галичини існувало без статутів, ієрархічної системи правління, підпорядкування тощо. Такі монастирі фактично жили своїм власним життям, сповідуючи основи християнської віри, але

²⁵ *Огієнко І.* Українське монашество. – С. 91.

²⁶ *Монашество // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон.* – СПб., 1896. – Т. XIX. – С. 716.

²⁷ *Берест Р. Я.* Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. (Звіт) // Архів НДЛ-81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2000. – С. 11–12 (рукопис).

²⁸ *Берест Р. Я.* Звіт про розвідкові археологічні дослідження на території монастиря в с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. // Архів НДЛ-81 історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2005. – С. 62–63 (рукопис).

²⁹ *Берест Р. Я.* Звіт про археологічне дослідження середньовічного монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2007 році // Науковий архів ІА НАН України. – Львів, 2008. – С. 5–29.

дотримуючись лише окремих норм та вимог суворого статутного чернечого існування³⁰.

Келіоти мали власне майно, їжу та одіж, що також до певної міри було суперечливим та забороненим у чернецтві. У склад общини келіотів входили учитель та один або два його учні³¹. Із численним зростанням келіотських чернечих общин збільшувалася кількість учителів-наставників та учнів. Це значно сприяло появі та розвитку у монастирях різних виробництв.

Аналіз найдавніших писемних джерел, у яких наведено описи характеру праці та діянь ченців Антонія, Феодосія, Алимпія та їхніх учнів, а також інших перших чернечих подвижників на землях України³², також дають підстави стверджувати, що в часі виникнення та поширення чернецтва на українських землях в основі чернечого існування було келіотство.

Келіоти в часи середньовіччя на українських землях були засновниками багатьох монастирів. Загалом зауважимо, що переважно це не були класичні чернечі духовні інституції в теперішньому розумінні слова, а представляли вони лише окремі печерні, земляні або наземні келії, у яких проживали всього двоє або більше осіб.

В архівних документах, що засвідчують економічну діяльність монастирів, є відомості, що іноді настоятель монастиря, у якому відмежовано (!) проживали келіоти видавав їм харчі та одіж. Ігумен також міг на власний розсуд встановлювати кількість келіотів на території свого монастиря³³.

Крім монастирського утримання, келіотів могли утримувати навіть світські особи – тобто князі та багаті миряни. На думку митрополита Іларіона, у домонгольські часи майже в кожному населеному пункті українських земель існували невеличкі монастирі³⁴. Поява та поширення такого явища ще потребує дослідження.

Процес організаційної трансформації келіотського чернецтва у статутні монастирські інституції в часи середньовіччя відбувався доволі повільно під впливом багатьох чинників. Вирішальну роль, на нашу думку, відіграла вища духовна влада, яка не лише була провідником духовного життя, а й її основним організатором та натхненником. З іншого боку, вагомим був і внутрішній чинник. Коли кількість мешканців чернечої общини зростало, то логічно збільшувалася і кількість келій. Згодом розбудовували соціальну та господарсько-виробничу інфраструктуру і так поступово поставав монастир у його класичній інтерпретації.

³⁰ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 84.

³¹ Там само. – С. 89.

³² Дублянський А. Українські святі. – Карлсруе, 1961. – С. 3–18.

³³ Там само. – С. 94.

³⁴ Там само. – С. 84.

Творцями монастирів були, перш за все, монахи. Розбудовуючи чернече життя на українських землях, багато вихідців із діючих монастирів ставали ініціаторами розбудови чернечої інфраструктури та засновниками нових чернечих осель. У літописі зазначено, що “Въ лѣто 6583 (1075). Почата бысть церкви Печерская ставити игуменомъ Стефаномъ, а основаніе єю положи игуменьъ Ѳеодосій”³⁵.

З літописних повідомлень також відомо, що чимало відомих правителів та князів Давньої Русі ще в до монгольські часи будували монастирі у своїх маєтках. “Того же лѣта (1037) великий князь Ярославъ митрополію установи и двѣ церкви постави, на Златѣхъ вратѣхъ Благовѣщенніе и святого Георгія, и ины многы церкви постави, и манастыри устрои”³⁶. У таких монастирях чимало князів та княгинь приймало чернечий постриг. “Въ лѣто 6594 (1086). Всеволодъ заложи церковъ святого Андря и сотвори у нея монастир въ немъже пострижеса и дми его дѣвою, именемъ Янка; и сувокупи черноризци многы, и пребываше съ ними по монастырскому чину”³⁷.

Засновниками багатьох монастирів ставали також бояри, які наслідували княжу традицію. Нерідко писемні джерела князів та бояр називали ктиторами, тобто опікунами монастирів. Наприклад, ктиторами Унівського монастиря в різні періоди його історичного минулого були заможні родини Пінських, Лагодовських, Балабанів та ін.³⁸

У сучасній науці побутує думка, що 2/3 монастирів Давньої Русі були ктиторськими, а лише 1/3 – збудована монахами³⁹.

Характерною ознакою споруд раннього чернецтва в Русі було те, що монастирські оселі домонгольського часу виникали поблизу укріплених міст – городищ або в містах. Наприклад, добре відомими є монастирі поблизу городища в с. Страдч⁴⁰, біля оборонних укріплень Теробовлі⁴¹, недалеко від княжого Звенигорода⁴², біля потужних оборонних укріплень стародавнього города в Уневі⁴³, а також на території Галича та неподалік від його

³⁵ ПСРЛ. Лїтопись по Воскресенскому списку. – С. 1.

³⁶ ПСРЛ. Псковскія и Софійскія лїтописи. – С. 137; *Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество.* – С. 86–87.

³⁷ ПСРЛ. Лїтопись по Воскресенскому списку. – С. 4.

³⁸ *Мицько І. Святоуспенська лавра в Уневі.* – С. 15–20.

³⁹ *Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество.* – С. 87.

⁴⁰ *Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України.* – Львів, 1995. – С. 72.

⁴¹ *Тимошук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля: 36 наук. праць.* – К.; Галич, 1998. – С. 124–127.

⁴² *Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область.* – К., 1976. – С. 76.

⁴³ *Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища // МДАПВ.* – 2008. – Вип. 11. – С. 281–286.

фортифікацій⁴⁴. Тому можна погодитися з думкою Івана Огієнка, що в населених пунктах монастирі споруджували ктитори, тобто князі або бояри, а поблизу оборонних укріплень поселень – монахи⁴⁵.

На певному етапі еволюції чернецтва і, перш за все, келіотства, як вища форма чернечого існування на українських землях з'явилися скити (від гр. *asketes* – аскет, подвижник). Скит – це окрема, відмежована община монахів. Основна суть існування скиту полягає в об'єднанні ченців у монастирську організацію для спільного життя. Навіть за дозволом ігумена монастиря скитяни обирали собі керівника. У скитах переважно суворо дотримувалися основних канонів чернечого існування⁴⁶.

Щодо загальної кількості монастирів Київської Русі, то це питання поки що відкрите. Річ у тому, що жодного обліку чи реєстрації монастирських осель не вели. Відомий дослідник історії християнства Є. Голубинський пише, що тільки у Києві в домонгольський період було 17 монастирів⁴⁷. В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона зазначено, що в XII ст. лише в Києві було 17 монастирів, у Чернігові – чотири, а в Галичі – лише три монастирі⁴⁸.

Наголосимо, що наведені Ф. Брокгаузом та І. Ефроном свідчення неточні, хоча відомості про київські монастирі цілком збігаються. На підставі результатів багатолітніх археологічних досліджень княжого Галича, почерпнутих із узагальнювальної праці Ярослава Пастернака, можна стверджувати, що в Галичі у XII ст. існувало не три, а шість монастирів⁴⁹. Я. Пастернак, посилаючись на літописне повідомлення, датоване 1205 р., зазначав, що в княжому городі також існував жіночий монастир⁵⁰, що підтверджує осібне існування чоловічих та жіночих монастирів на Русі у княжі часи, що згодом було підтверджено археологічними дослідженнями⁵¹.

У міжвоєнний період на підставі дослідження архівних джерел галицький історик Р. Лукань встановив, що в княжому Галичі існувало 12 монастирів⁵². Але в зв'язку з початком Другої світової війни опублікувати

⁴⁴ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 28–30.

⁴⁵ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 88.

⁴⁶ Там само. – С. 90–91.

⁴⁷ Голубинський Е. История Русской Церкви. – Москва, 1881. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 465.

⁴⁸ Монашество // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузъ, И. Ефрон. – Т. XIX. – С. 725.

⁴⁹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – С. 30.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 33–112.

⁵² Ваврик М. По Василіянських монастирях. – Торонто, 1958. – С. 16.; Мудрий С. По Василіянських монастирях Галичини // Галицька брама. – 1999. – № 1–2. – С. 2.

матеріали не вдалося. Зараз вони знаходяться в окремому фонді ЦДІАУ у Львові (ф. 684).

Вірогідно, що поза увагою авторів писемних джерел залишалися й інші чернечі пам'ятки і, особливо, далекої периферії. Зокрема, Унівський⁵³, Розгірченський, Підгородищенський⁵⁴, Шоломийський⁵⁵ та багато інших монастирів, під час дослідження яких виявлено археологічні матеріали XII–XIII ст.

Нерідко творцями монастирів були патріархати, митрополії, єпархії і навіть парафіяльні священники. Проте між монастирями були певні відмінності. Тому серед монастирських чернечих общин варто виділити:

1) кіновіальні, або спільно житні, монастирі (від гр. *κοινοβίος* – спільне життя). За системою правління вони були побудовані на монархічний лад. Характерною рисою кіновіальних монастирів є не лише спільність чернечої общини на проживання, що регламентоване відповідним Типиконом (Статутом), а й запроваджений та строго дотримуваний регламент на їжу, одягу, молитву, працю тощо. На українських землях упродовж середньовіччя чинним залишався Студійський Типікон⁵⁶;

2) ідіоритми, або свосжитні, монастирі (від лат. *idiorrythma* – особливий, своєрідний). В ідіоритмах ченці не проживали спільно. Кожен з них мав своє невеличке господарство або ремесло, їжу, одяг та самостійно визначав свою працю. Іншими словами, як писав митрополит Іларіон, “кожен по-своєму спасався”⁵⁷.

Отже, в ідіоритмах чернець міг мати свою незначну приватну власність, яку можна було розвивати. Загальним та спільним було лише богослужіння і кладовище. В багатьох випадках в ідіоритмах простежені пережитки келіотства.

Умови проживання у спільножитних монастирях вирізнялися значною вимогливістю та суворістю. Зокрема, преподобний Феодосій Печерський в описі Нестора “многажды хожаше по кельямъ ученикъ своихъ и аще что обрящаше у кого, – ли братно снѣдно, ли одежно лише уставныя одежды...”.

Їжа усіх монахів по кіновіях мала бути однаковою. “Їдять усі в один час і тільки в трапезній. Тримати їжу в келіях суворо заборонено. Спільно також усі моляться в храмі, де проводять частину дня й ночі. Поза молитвою йде

⁵³ *Берест Р. Я.* Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл. (Звіт). – С. 11–12; *Берест Р.* Розкопки давнього чернечого комплексу в Уневі // АБУ. – 2001. – С. 76–78; *Берест Р.* Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002) // АБУ 2002–2003 рр. – 2003. – С. 7–9.

⁵⁴ *Берест Р.* Давньоруські пам'ятки околиць літописного Звенигорода // Галицько-Волинська держава. Матеріали і дослідження. – Львів, 1999. – С. 4–6.

⁵⁵ *Свєшніков І. К.* Довідник з археології України. Львівська область. – С. 76.

⁵⁶ *Крашенинникова О.* Типікон // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. Com.

⁵⁷ *Огієнко І.* (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 92.

праця, яка є обов'язковою для всіх монахів, у тім числі настоятеля. Праця, перш за все, – в інтересах монастиря, а монастирська торгівля – для продажу виготовленого.

Усе, що заробляв монах за працю, віддавав до спільної монастирської скарбниці. Чернечий статут забороняв монахам кіновіальних монастирів мати будь-яку спільність зі світом (дозволяли тільки монастирському економові). Крім того, ченцям суворо забороняли виходити за межі монастиря без дозволу настоятеля.

На підставі положень чернечого статуту також було заборонено монахам переходити з монастиря в монастир. Перебувати ченці могли там, де був прийнятий чернечий постриг. І водночас навіть попри значну строгість, вимогливість та відповідальність чернечого життя “усі монахи живуть між собою як брати та друзі”⁵⁸.

Ченці кіновіальних монастирів постійно обмежували себе в сні (до п'яти годин на добу), що вважали давнім прикладом християнської аскези. Переважно сон “відганяли” важкою фізичною працею та молитвами. Наприклад чернець Макарій, щоб не заснути, цілу ніч носив ящик з піском. Спали в келіях на мішковині, у якій було гостре каміння. Частим явищем було носіння на голому тілі так званої волосяниці – жорсткої шерстяної сорочки, що кусала тіло. Вже в перші десятиліття від часу прийняття християнства на Русі серед чернецтва поширився звичай помирати на волосяниці, бо так помирали великі поборники християнської віри: св. Антоній, Іларіон та ін. Цікаво, що цей звичай запозичило і світське суспільство⁵⁹.

Про роль, місце та значення монастирів у добу середньовіччя яскраво свідчать тенденції кількісного та якісного зростання. Візьмемо для прикладу лише монастир у Скиті Манявському, де за даними сучасного київського дослідника В. Вечерського, станом на останню чверть XVII ст. налічувалося близько 200 ченців. Він також мав 556 підпорядкованих монастирів на землях Галичини, Буковини та Молдавії⁶⁰.

Отже, топонімічні назви, археологічні відомості та матеріали сприяють значному розширенню та доповненню історії середньовічного чернецтва у Галичині в його організаційних і типологічних формах існування.

⁵⁸ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество. – С. 112.

⁵⁹ Там само. – С. 97–98.

⁶⁰ Вечерський В. Українські монастирі. – К., 2008. – С. 358.

Роман БЕРЕСТ

**ARCHAEOLOGICAL SCIENCE ABOUT FORMS, SPECIES AND TYPES OF
EXISTENCE OF MEDIEVAL MONKS IN HALYCHYNA**

Roman BEREST

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: roma_br@ukr.net*

An attempt to represent organizational evolution of Medieval Orthodox monks, to elucidate general forms, species and types of their union on territory of Halych part of Sub-Carpathian region are made on the base of complex using of writing and archaeological sources, ancient toponims.

Key words: archaeological materials, monks, cloisters, ktitors, prince, chronicle, asceticism, cellitism.

**АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА О ФОРМАХ, ВИДАХ И ТИПАХ
СУЩЕСТВОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО МОНАШЕСТВА В ГАЛИЦИИ**

Роман БЕРЕСТ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов 79000, Украина
e-mail: roma_br@ukr.net*

На основании комплексного использования письменных и археологических источников, древних топонимов сделано попытку описать организационную эволюцию средневекового православного монашества, раскрыть основные формы, виды и типы его объединений на галицийских землях Прикарпатья.

Ключевые слова: археологические материалы, монашество, монастыри, ктиторы, князя, летописи, аскетизм, келлиотство.

Стаття надійшла до редколегії 06.11.2009

Прийнята до друку 10.11.2009